

Středověká cihelna v Brně „Na leči“

DAVID MERTA – JIŘÍ MERTA

V zimě 1994/95 provedl Ústav archeologické památkové péče v Brně v součinnosti s Technickým muzeem záchranný archeologický výzkum nádvoří bývalého Zemského domu I na rohu Žerotínova náměstí a ulice Veveří.

Při snižování úrovně dvora došlo k odstranění více než dvou třetin plochy o rozměrech 25×25 m do hloubky cca 6 metrů, včetně hrobů z bývalého městského hřbitova a větší části cihelny. Teprve poté byl ohlášen nález objektu cihelny a následovala dokumentace spojená s výzkumem zbylých archeologických situací. Objekt byl více než z poloviny zničen.

Lokalita leží na mírném svahu nad bývalým potokem, který protékal v místě dnešního Žerotínova náměstí k jihovýchodu, v nadmořské výšce 224,56 m. Zkoumaná situace se vytvořila na rozmezí rozsáhlé sprašové návěje a pískové říční terasy. Spraš dosahovala v nevytěženém prostoru síly okolo 3,5 m a nasedala na přibližně 1,0 m mocnou písečnou terasu. V některých částech dvora se zachovala původní svahová hnědozem silná až 0,5 m. Archeologicky byl zkoumán asi 8,5 m široký pás při severní straně a 6 m široký pás při straně východní.

Historický exkurs

Zmínky o brněnských cihelnách lze najít pouze v kontextu jiných historických prací, které jsou v období do konce 18. století už v jednoduchém výčtu zachyceny v adresáři města Brna. Pro období 14.–18. století prameny potvrzují existenci 3 lokalit s cihlářskou výrobou. Jedna byla umístěna před Židovskou branou poblíž kostelíka a hřbitůvku sv. Martina, přibližně v místech dnešního vlakového nádraží. Po roce 1541 prameny tuto cihelnu neuvádí.

Záchranný archeologický výzkum s největší pravděpodobností lokalizoval prameny zmiňovanou cihelnu (cihelny) před branou Veselou s místním názvem „Na leči“. O této cihelně se v pramenech mluví ve 14. století, konkrétně v letech 1348, 1352, 1361, 1365, 1375 a 1387–9. Další zmínky známe z let 1432 až 1541. Berní kniha z let 1541–1583 už nemluví o žádné cihelně (Flodrová 1995, Vičar 1966).

Po ukončení cihlářské výroby zde vznikl městský hřbitov, který sloužil od konce 16. století až do konce 18. století, kdy byl přeložen do prostoru dnešních Tyršových sadů. Hřbitov tak ustoupil potřebám rozšiřující se městské zástavby, která byla počátkem 20. století nahrazena secesní stavbou Zemského dvora (1905–7).

Nejstarší sídelní horizont

Na západním okraji nádvoří byl zdokumentován pouze na profilu reliktní zhloubeného objektu o délce 3,2 a hloubce 0,7 m (do dvora zasahující část byla odtěžena stavbou). Z jeho výplně byl získán celek keramiky datovaný rámcově do druhé poloviny 14. století. Pravděpodobně se jednalo o zhloubenou část sídlištního objektu, jehož souvislost s cihelnou je však ryze hypotetická.

Popis objektu cihelny

Objekt cihelny se skládá ze dvou částí. První představuje vlastní pracovní prostor, druhou tahové kanály. Topeniště bylo v půdorysu zachováno celé, z tahových kanálů se zachovala asi třetina (zbytek byl vytěžen stavebníkem). Celková dochovaná plocha tvořila nepravidelný čtyřúhelník o stranách 6,5×5,6×7,6×3,2 m. Objekt byl zapuštěn 1,8 m ve sprašovém podloží.



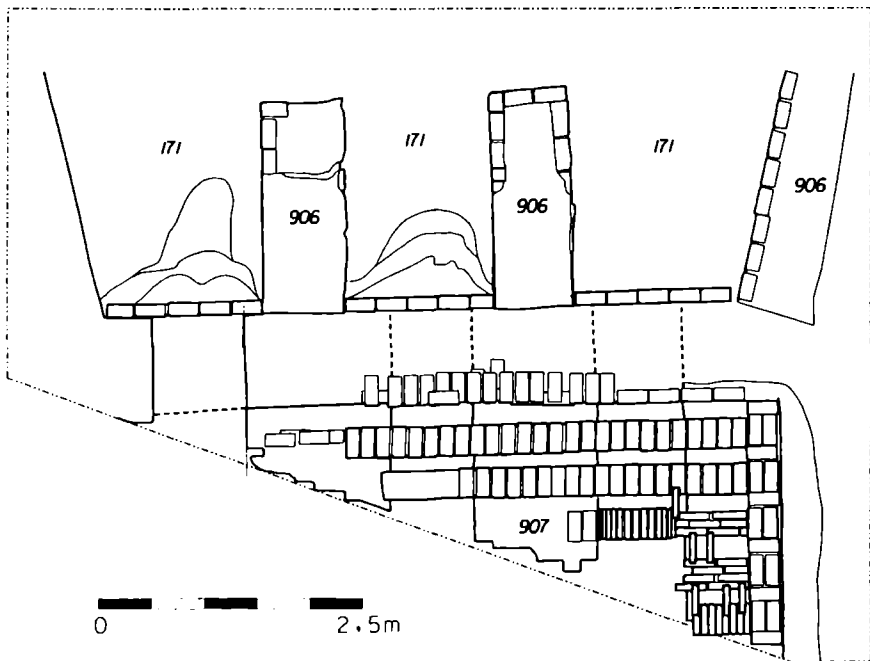
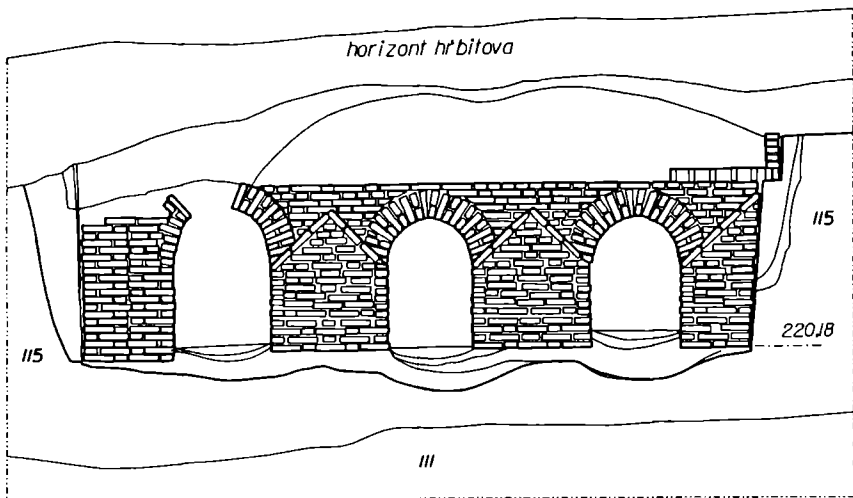
Obr. 1. Situace lokality v rámci Brna, 1. plocha výzkumu, 2. kostel sv. Tomáše, 3. předpokládaná vodoteč potoka.

Stavba byla orientována zhruba ve směru sever–jih, s tím, že obslužný prostor byl orientován k severu, směrem do stoupajícího svahu hliníku. Pec byla vystavěna z cihel o rozměrech $27 \times 13 \times 6$ cm spojovaných na hlínu. Obslužný prostor lichoběžníkového půdorysu ($6,6 \times 2,4 \times 5,6 \times 2,4$ m) byl vybudován ze smíšeného zdiva s převahou kamene. Boční stěny se rozvířaly k severu. Obslužný prostor byl druhotně předělen zdí, jeho skutečná délka nebyla zjištěna. Do něj ústila trojice zaklenutých kanálů o šířce 0,8 m a délce 1,2 m. Směrem do obslužného prostoru byly kanály částečně uzavřeny cihelnou zídou (v podstatě jakousi hrázkou) o šířce 0,15 m. Kanály byly do obslužného prostoru odděleny dvojicí šikmých, částečně snesených opěrných pilířů. Na zaklenuté kanály navazovaly střídaně šikmé průduchy, první dvojice o šířce dané délkou cihly (27 cm), pak následovaly další dané šířkou cihly (13 cm) a klenuté pasy o šířce 27 cm. Nad každým pasem byly položeny dvě řady cihel položených na délku. Mezi dva sousední pasy byly na výšku položeny jednotlivé cihly, vždy s rozestupy na šířku cihly tak, aby vytvořily rošt ve spodní úrovni prostoru, v němž bylo vypalováno cihlářské zboží. Tento prostor byl vymezen 27 cm širokou cihlovou obvodní zdí. Zdivo se zachovalo pouze ve fragmentu při východní stěně pece. Jeho výška dosahovala cca 0,65 m. Základ této zdi byl vně obrysu spodní části pece. Vypálení sprašového bloku, do něhož byla pec zapuštěna, respektovalo směr otopných kanálů a průduchů a dosahovalo v celé výšce základového výkopu 0,5–0,6 m po celém obvodu.

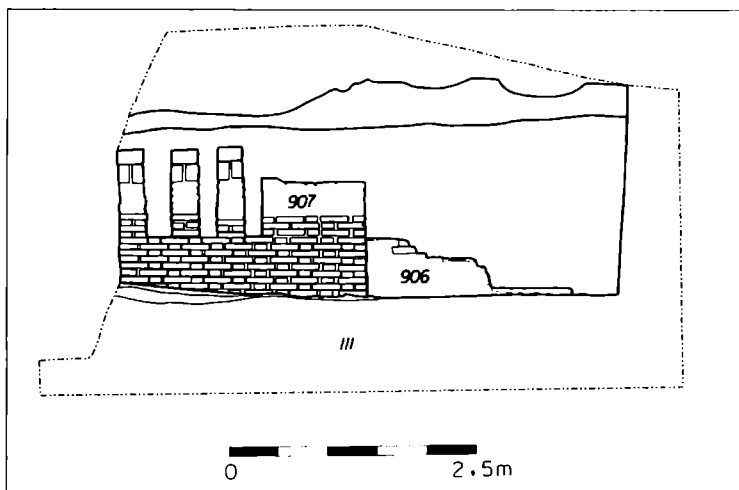
Dno pece v celé její ploše bylo vyzděno na plocho kladenými cihlami, od dvou (východní kanál) po čtyři řady (střední kanál). Pod touto cihelnou podlahou mírně se svažující k topeništi se vytvořily dvě vypálené vrstvy svědčící minimálně o dvou fázích provozu pece. Podlaha obslužného prostoru byla vysypána asi 10 cm silnou vrstvou písku přímo na sprašovém podloží. Při ústí tahových kanálů na ní byly vyhrnuté vrstvičky popela.

Popis areálu

Z profilů při jižní a západní stěně dvora, stejně i severní nevytěžené části lze uvažovat, že cihelná pec byla zapuštěna do severní stěny hliníku. Z hliníku se podařilo víceméně zachytit jeho západní a severní stranu, hranu východní strany snad vymezovalo umístění studny. Jeho rozměry by tedy dosahovaly ve směru východ–západ asi 20 m, ve směru se-



Obr. 2. Půdorys a nárys objektu cihelny.



Obr. 3. Řez objektem cihelny.

ver-jih nejméně 18 m. Tato rozloha spolu s 3,5 m mocnou vrstvou spraše tvoří 1 260 m³ objemu vytěžené plochy.

Hliník byl následně zavezen mocným souvrstvím (č. k. 154). Tato aktivita má jednoznačně odpadní charakter, vrstvy obsahují převážně organické makrozbytky, strukturované rašeliny apod. Keramický materiál doprovázející tyto aktivity spadá rámcově do první poloviny 15. století. Se vši pravděpodobností se jedná o domovní odpad z města přemístěný sem snad primárně nebo sekundárně při vybírání a čištění odpadních jámek.

Ve sprašovém terénu byly odkryty tři jámy o kruhovém až oválném půdoryse, o průměru 2,5 až 3 m a hloubce v rozmezí 2 až 2,2 m. Objekty pravděpodobně souvisely s provozem cihelny, snad se v nich zpracovávalo cihlářské těsto. Keramikou byly datovány do 2. poloviny 14. až 1. poloviny 15. století. V jámě č. 501 byly nalezeny zlomky gotických tvarovek.

Při východní straně zkoumané plochy, ve vzdálenosti asi 12 m od objektu cihelny, byla objevena studna ojedinelé konstrukce, částečně roubená z cihel. V nálevkovitě se rozšiřující výkopové jámě bylo cihlové roubení postupně dosypáváno pískem. Studna byla vyčištěna do hloubky 4,2 m, cihelné roubení končilo ve 2,2 m od ústí, pak následovalo roubení kamenné. Průměr studny se pohyboval kolem 1,15 m. Studna byla využívána současně s cihelnou, případně ještě po jejím zániku. Hladina vody ve studni dosahovala 216,00 m n. m.

Výrobky

Jak již bylo zmíněno, průměrný rozměr cihly, z nichž byla konstrukce pece provedena je 27×13×6 cm s odchylkami do 1 cm. Dále byly nalezeny zlomky prožlabených tvarovaných cihel, čtvercové dlaždice různých rozměrů (převažovaly 14×14×3,5 cm se zkosnými hranami), ploché střešní tašky a zlomky prejzů. Množství vypálených cihel lze hypoteticky odhadnout při objemu 1 260 m³ a maximálně efektivním využití spraše a při rozměrech cihel, jakých bylo použito na stavbu cihelny, bylo možno vypálit na 500 000 kusů cihel.

Rekonstrukce pece

Šířka pece 6 metrů je totožná s šířkou pece v Milevsku. Při neznámé délce, lze usuzovat, že dosahovala srovnatelného rozměru s délkou pece z Milevska, tj. 9 metrů (Drda 1983). Pravděpodobně šlo o stejné schéma. I při torzovitosti brněnského nálezu lze usuzovat, že šlo o pec s nezastřešenou vypalovací komorou, tj. o pec později označenou jako skotská polní

pec, vystavěnou nad topnými klenutými kanály, respektive nad cihelnými pasy a šikmými průdchy. Uzavření vypalovací komory vyplněné cihlářským zbožím mohlo být provedeno úpravou uložení zboží v horních vrstvách, případně překrytím svrchní vrstvy cihel jiným materiálem. V žádném případě nebyly nalezeny konstrukční části jakéhokoli zastřešené vypalovací komory (názor Thompsena na konstrukci pece Chertsey).

Zachovalé torzo pece bylo rozebráno, zdokumentováno a celistvé cihly odvezeny pro užití při případné rekonstrukci. Na zamýšlenou rekonstrukci celé pece by bylo zapotřebí více jak 30 000 cihel.

Datování objektu

Keramický materiál z vrstev majících stratigrafický vztah k objektu cihelny lze datovat do druhé poloviny 14. až 15. století. Stejný, byť sporadický materiál, se nacházel i v zánikové vrstvě v prostoru pece. Tomuto časovému úseku odpovídají archivní materiály (V. Vičar 1966, M. Flodrová 1995), z nichž vyplývá, že cihelna Na leči, případně druhá cihelna před Veselou branou, byla užívána od roku 1348 do roku 1432. Teprve od roku 1580 je na zavážkách nad cihelnou zřízen tzv. Nový městský hřbitov.

Co se týká architektury, mimo kostela sv. Tomáše a tedy pravděpodobně i dnes již neexistujícího komplexu budov bývalého augustiniánského kláštera nebyla doposud v blízkosti cihelny objevena žádná rozsáhlejší cihlová stavba. Jan Jindřich dne 26. 12. 1356 vystavil zakládací listinu kláštera, kterému současně daroval značné pozemky kolem Brna, které skoupil od brněnských měšťanů Anselma (sedm rozlehlých pozemků směrem ke Královu Poli a Husovicím) a Ortlina z Loukovic (13 pozemků se dvorem kolem Králova pole) (Kuča 2000). Lze tedy uvažovat, že cihelna nacházející se necelých 300 m severozápadně kláštera, mohla svými produkty zásobovat stavbu kláštera.

Literatura a prameny

- CLARKE, H., 1986: The Archaeology of Medieval England, Norwich.
DRDA, M., 1983: Cihelna z 13. století v Milevsku, AH 8.
FLODROVÁ, M., 1996: Brněnská cihelna Na leči ve 14.–16. století, Archaeologia technica 10.
KUČA, K., 2000: Brno, vývoj města, předměstí a připojených vesnic.
MERTA, D., 1996: Zemský archiv, Žerotínovo náměstí 8, NZ archiv ÚAPP Brno.
MERTA, J., 1996: Sředověká cihlářská pec z Brna – předběžná zpráva, Archaeologia technica 10.
VIČAR, O., 1966: Místopis Brna v pol. 14. století (předměstí), Brno v minulosti a dnes VIII.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Ziegelei in Brno (Brünn) „Na leči“

Im Winter 1994/1995 hat Institut der archäologischen Denkmalpflege in Brno in der Zusammenarbeit mit dem Technischen Museum eine archäologische Rettungsgrabung auf dem Hof des ehemaligen Landeshauses I an der Ecke Žerotín-Platzes und der Veverí-Gasse durchgeführt.

Diese Grabungsarbeiten haben mit grosser Wahrscheinlichkeit die in den schriftlichen Quellen erwähnte Ziegelei (Ziegeleien) vor dem Veselá-Tor mit der Lokalbezeichnung „Na leči“ lokalisiert. Die schriftlichen Quellen erwähnen die Ziegelei im 14. Jh., und weitere Belege stammen aus den Jahren 1432 bis 1541. Nach der Beendigung der Ziegelproduktion entstand dort ein Stadtfriedhof, der vom Ende des 16. bis Ende des 18. Jhs. gedient hat. Zu dieser Zeit wurde er in die heutige Tyrš-Parkanlage verlegt. Der Friedhof musste den Bedürfnissen der verbreitenden städtischen Verbauung weichen. Am Anfang des 20. Jhs. wurde hier ein Sezessionsbau des Landhofs (1905–1907) gebaut.

Das Ziegeleiobjekt besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil stellt den eigentlichen Arbeitsraum dar, der zweite Teil zeigt die Zugkanäle. Die Heizanlage wurde im Grundriss ganz erhalten, von den Zugkanälen blieb ca ein Drittel. Die überlieferte Gesamtfläche bildete ein unregelmässiges Viereck 6,5x5,6x7,6x3,2 m. Das Objekt wurde 1,8 m in den Lössboden eingetieft.

Die Keramikfunde aus den Schnitten, die stratigrafisch zur Ziegelei gehört haben, kann man in die 2. Hälfte des 14. Jhs. bis in das 15. Jh. datieren. Dieselbe Keramik, wenn auch nur sporadisch, kam aus dem Ofenraum.

Was der Architektur betrifft, wurde hier in der Nähe der Ziegelei kein Ziegelbau gefunden. Die Thomaskirche und heute nicht mehr existierendes Augustinerkloster entstanden nach 1356. Man kann also erwägen, dass die Ziegelei nur etwa 300 m nordwestlich vom Kloster entfernt, mit ihrer Produktion den Klosterausbau versorgen konnte.

Abbildungen:

1. Situation der Lokalität in der Stadt Brno. 1 – Forschungsfläche, 2 – Thomaskirche, 3 – vorausgesetztes Bachbett.
2. Grundriss und Aufriss des Ziegeleiobjekts.
3. Schnitt durch das Ziegeleiobjekt.